
VAN SCHENDEL IN DE « NOODLOTROMANS »
AAN HET WOORD

« Alle werkelijke kunst is belijdenis, existentiële verbeelding, d.w.z. symbolisering van de levensvisie, van de existentie van de kunstenaar en zijn verhouding tot de werkelijkheid », schrijft W. Kramer ⁽¹⁾. Als wij ons aan deze definitie houden, moeten we dus onder de objectieve figuren, die de schrijver in zijn verhaal doet optreden en die een zekere levenshouding verdedigen, op zoek gaan naar de eigen filosofie, de eigen opvattingen van de auteur. Reeds in de manier waarop hij zijn personages voorstelt, verraadde de auteur zich. Als wij bijgevolg de manier nagaan, waarop hij zijn romanfiguren behandelt, kunnen we zijn oordeel ontdekken over de verschillende levens- en godsdienstopvattingen, zoals zij in zijn werk tot uiting komen.

Een directer ingrijpen van de auteur in de handeling vinden we in de « koren », die hij onder de trekken van bijfiguren voorstelt ; verder ook in lange, bijna ab-normale dialogen of monologen, die de personages soms houden.

(1) 'De Noodlots-Idee bij Van Schendel', in *De Nieuwe Taalgids*, 32ste jg., 1938, p. 193.

Eindelijk kan de structuur van de romans ons helpen bij het ontdekken van Van Schendels eigen bedoeling : b.v. de cyclische vorm van de vier Noodlotromans.

*

Vier romans van A. van Schendel, nl. 'De Waterman', 'Een Hollands Drama', 'De Rijke Man' en 'De Grauwe Vogels', worden gewoonlijk onder éézelfde benaming « Noodlotromans » gerangschikt.

Zoals de naam duidelijk zegt, is het hoofdthema van die romans het Noodlot, en meer in het bijzonder de verhouding Mens-Noodlot. Hoe reageren de verschillende figuren in de roman op hun Noodlot? Zo luidt de eerste vraag die wij ons stellen.

Dat Noodlot, dat de mens — in casu Van Schendels romanfiguren — achtervolgt, manifesteert zich eigenlijk op twee verschillende manieren, nl. uiterlijk of innerlijk.

Als uiterlijk ingrijpen van het Noodlot gelden de rampen, ongevallen, die op de mens neerstorten en hem verpletteren. De beste voorbeelden hiervoor vinden we in 'De Waterman' (de overstromingen, sterfgevallen...) en in 'De Grauwe Vogels' (het onweer, de hagelbuien...). De innerlijke openbaring van het Noodlot bestaat in een hevige innerlijke strijd, die de ziel van de mens kwelt : een strijd tussen Goed en Kwaad als bij Floris Berkenrode, tussen realiteitszin en idealisme als bij Engelbertus Kompaan.

In elk geval schijnt het lot van al die romanfiguren telkens tragisch te zijn. Een grote vraag dus : Waarom zijn de levensloop, het lot van die romanfiguren meestal tragisch, waaraan hebben die mensen hun ongeluk te wijten?

Deze vraag doet ons het tweede belangrijke thema ontdekken, dat achter het thema van het Noodlot schuilgaat, nl. de verhouding Mens-God. De Noodlotromans kunnen we trouwens ook religieuze romans noemen : talrijke religieuze vragen worden er immers in opgeworpen — bijv. in verband met geloof, hoop, naastenliefde, dogma, zonde...

Op de vraag naar het ongeluk van de mens vinden we in alle vier romans, die ons hier bezig houden, twee tegengestelde antwoorden : het ene uit de mond van de calvinisten in de omgeving van de hoofdfiguren : dit is het antwoord van de dogmatici ; het andere bij de a-dogmatici, d.i. bij de personages, die min of meer vrij tegenover de godsdienst staan.

Eerst dus dat calvinistisch antwoord. Voor de strenge calvinisten in de romans is het ongeluk (zowel door innerlijke kwade neigingen als door uiterlijke rampen veroorzaakt) een onbetwistbaar teken van iemands verdoemenis. Waardoor nu

werd die verdoemenis teweeggebracht? Door de goddelijke Predestinatie, die alles regeert. Dat begrip van de almachtige Predestinatie, gepaard aan dat van de absolute soevereiniteit van God, brengt natuurlijk de calvinisten ertoe, de nadruk te leggen op de vrees voor God, op de opvatting van een Wraakgod, van God als strenge rechter... Die « vreze des Heren »⁽²⁾ voert heel natuurlijk tot de vrees voor de zonde, en verder tot de verklaring van het ongeluk als een goddelijke straf: degene die door het ongeluk getroffen wordt, moet zich iets te verwijten hebben, hij krijgt dus zijn verdiende loon. Dit kan in laatste instantie tot een soms pathologische nauwgezetheid, tot een obsessie van de zonde voeren, die tragisch kan zijn. Zulke strenge dogmatici worden bijv. verpersoonlijkt in Rossaarts vader, Gerbrand Werendonk, Kasper Valks en Kompaans vrienden, die altijd bereid zijn de anderen als verdoemden te beschouwen.

In de omgeving van die gestrenge rechters leven echter andere personages, die ik de « a-dogmatici » noemde: mensen die in een God geloven maar zonder op het dogma te steunen, die zedelijk leven maar zonder daarvoor de dorre wet van het dogma nodig te hebben. Bij dezen berusten geloof en moraal op een diep religieus gevoel, dat hun hoop veroorlooft, en dat hun de naastenliefde als eerste en belangrijkste gebod oplegt (Bij Van Schendels calvinisten verbiedt de predestinatieleer alle hoop voor de zg. verdoemden). Voor die mensen, waarvan Wuddink en Rossaart, Frans Werendonk en Wijntje, Engelbertus Kompaan en Maartje, Kasper Valk en zijn dochter Sofie de beste voorbeelden zijn, is het ongeluk helemaal niet aan goddelijke Predestinatie of aan goddelijke straf te wijten. Voor hen is het menselijk ongeluk een raadsel. Maarten Rossaart drukt het duidelijk uit: « God straft geen onschuldigen, waarom hij het ongeluk zendt kunnen wij niet verstaan en het is niet aan ons daarnaar te vragen. Wij zullen het ook nooit weten want wij zijn maar wie wij zijn »⁽³⁾. Het is opmerkelijk, dat Kasper Valk ook deze mening toegedaan is (Men herinnere zich, dat 'De Grauwe Vogels' twee jaar na 'De Waterman' geschreven is): voor hem is het zeker « dat God niet onrechtvaardig kan zijn »⁽⁴⁾, en ook « dat nooit een mens zal begrijpen waarom in de wereld de dingen lopen zoals ze doen. Waarom voor de een het leven een lachspel is, voor den ander een tranenspel... Daar zal ik ook niet naar vragen, het is toch niets dan tasten langs wanden zonder deur of venster » ('De Grauwe Vogels',

(2) KUYPER, Abraham: 'Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen', Kampen, J.H. Kok, 1959, p. 55.

(3) A. VAN SCHENDEL, 'De Waterman', 's-Gravenhage, Nijgh en Van Ditmar/Stols, Barth, 1961, p. 141.

(4) A. VAN SCHENDEL, 'De Grauwe Vogels', Amsterdam, Meulenhoff, 1936, p. 33.

p. 248). Welnu, wegens die opvatting van het Noodlot geraken ze natuurlijk in conflict met hun calvinistische omgeving.

Tot hiertoe hebben we het over de twee verschillende antwoorden gehad, die in de Noodlotromans op het angstwekkend probleem van het ongeluk gegeven worden. Men kan zich nu afvragen, of Van Schendel, als schrijver, ook een antwoord op dat probleem suggereert, m.a.w. of hij op dat gebied partij kiest. Men moet natuurlijk in een roman geen direct ingrijpen van de auteur verwachten. In dit geval kan men zeggen, dat Van Schendel eerst partij kiest door de manier zelf, waarop hij ons zijn personages voorstelt: sommige zijn ons volstrekt antipathiek, sommige sympathiek. Tot de eerste behoren over het algemeen de calvinisten, tot de tweede de figuren, die in conflict met de calvinisten raken.

Het is merkwaardig, dat Van Schendels calvinistische figuren ons meestal zeer antipathiek lijken. De beste voorbeelden hier zijn de oude Rossaart, Diderik Werendonk, Kompaans en Valks vrienden, m.a.w. al de « fatsoenlijke mensen », die steeds de anderen als zondebok gebruiken en hen als de oorzaak van alle ongelukken beschouwen. Is dit louter toeval?

Naast die afstotende overtuigde calvinisten vinden we ook armzalige slachtoffers van hun godsdienst, die veeleer ons medelijden opwekken. De beste voorbeelden hiervan zijn Wouter Rossaart (broer van Maarten), Floris Berkenrode en Thomas Valk. Alle drie zijn de prooi van de angst. De angst is werkelijk hun Noodlot, en die kwellende angst is het resultaat van hun calvinistische opvoeding, die in hun ziel een voortdurend schuldgevoel geprent heeft. Is die treffende parallel tussen drie figuren uit drie verschillende boeken ook louter toeval? Natuurlijk niet! Hierdoor kunnen we de eigen opvatting van de schrijver ontdekken: het wordt duidelijk, dat hij tegen die calvinistische leer partij kiest, ofwel door de calvinisten als weerzinwekkende mensen voor te stellen, ofwel hen als arme slachtoffers van die strenge godsdienstige leer af te schilderen. Voor hem is het ongeluk niet door een verdoemenis, een predestinatie te verklaren; integendeel: de predestinatieleer is volgens hem een gevaar, dat de zwakke, onrustige zielen (als bijv. Wouter, Floris...) bedreigt. Hun definitief verval is gevolg van de calvinistische opvoeding, die hun een pathologisch schuldgevoel ingeboezemd heeft, schuldgevoel dat hun zwakke ziel niet heeft kunnen afschudden.

Niet alleen in de manier zelf waarop hij zijn personages voorstelt drukt Van Schendel zijn eigen opvatting uit: het optreden van allerlei bijfiguren dient ook als aanwijzing. Die figuren (als burens, vrienden, broers of zusters van de hoofdfiguren) spelen eigenlijk de rol van het koor der Oud-Griekse tragedie. In de antieke tragedie is het koor een lyrisch intermezzo, dat het deel-

nemen van het publiek aan de handeling ofwel het optreden van de auteur met zijn geest en met zijn hart symboliseert, m.a.w. het drukt reacties van het publiek en persoonlijke gevoelens van de auteur uit. Ik zal maar één voorbeeld nemen, nl. dat van 'Een Hollands Drama'. Daar reageren de bijfiguren (Jansje, Stien — de dienstmeisjes —, burenen...) precies als het « publiek », in casu als de lezer; soms heeft men de indruk, dat hun woorden persoonlijke tussenkomsten van de auteur zelf zijn. Ik citeer enkele voorbeelden: « En men telde, men rekende, men vond dat het een grote som was die de broers in de loop van de jaren hadden opgebracht. En waarom vroeg er een! Alleen maar voor de eer, een idee dat de oudste in het hoofd had, want geen verstandig mens zou het kind er op aanzien dat het er schande om droeg » (5). En dit is wel wat de lezer meent over Gerbrand Werendonks houding! Ook als Wouters, een buurman, over Gerbrand zegt: « Dat is nog het fatsoen van een vorigen dag » (p. 143) heeft men de indruk, dat Van Schendel vermoed heeft wat de lezer zou denken. Dit heeft tot gevolg, dat de lezer zich a.h.w. onbewust tot de burenen rekent en op die manier actiever en intenser deelneemt aan het drama. Anderzijds drukt Van Schendel zijn eigen mening uit bij monde van Jansje, bijv. als ze tot Sien zegt: « Ik weet het niet, maar altijd dat bijbel lezen geeft ook veel narigheid. Zing jij maar kind, en vergeet je zondigheid » (p. 144). Er staan nog meer voorbeelden in de tekst.

De auteur, die zich van zijn verhaal distantieert door de koelheid van zijn kroniekachtige stijl, blijft toch altijd levendig aanwezig in het drama, dank zij dat koor.

Ook in sommige lange monologen of dialogen, die hij soms in de mond van zijn romanfiguren legt, komt Van Schendels eigen mening voor de dag. Karakteristiek voor de schrijver is de indirecte rede. Welnu, als één van zijn romanfiguren plotse-ling een lange rede (soms een bladzijde of twee, drie) houdt, is dit zeker niet van belang ontbloot. Een goed voorbeeld van zulke stijlverandering vindt men in 'De Waterman' waar Wouter, Maarten Rossaarts broer, zijn houding duidelijk uitlegt: « Wij zijn verkeerd grootgebracht, dat is het... De zonde, het vervloekte uitvindsel van een of anderen misdadiger, werd bij ons in de wieg gelegd, daarmee en met de weeklachten en de afschuw van ons zelf, moesten wij de wereld in, zonder enig ander uitzicht dan wening en knersing der tanden, onverschillig of je nog je best deed... De dominees hebben ons met hun praten zo in de war gebracht, dat wij niet weten wat God is en er zelf naar moeten zoeken » ('De Waterman', pp. 128-129). Deze aanklacht tegen de calvinistische predestinatieleer verklaart eigenlijk niet alleen Wouters levenshouding, maar ook de levenshouding van

(5) A. VAN SCHENDEL, 'Een Hollands Drama', Amsterdam, Meulenhoff Pockets, 1960, p. 125.

alle calvinisten in de vier romans. Als men zich nu de manier herinnert, waarop Van Schendel ons zijn calvinisten voorstelt, wordt het duidelijk, dat hier bij monde van Wouter eigenlijk Van Schendel zelf spreekt. Het is inderdaad merkwaardig, dat de calvinistische opvoeding, die geheel op de absolute goddelijke Voorbeschikking berust (ook de zonde is door God gewild), telkens de toestand van de zondaars verergert om hen uiteindelijk tot waanzin te voeren : men denke aan Floris Berkenrode en Thomas Valk ! Dit komt trouwens weer in de tweede roman, 'Een Hollands Drama', tot uiting. Daar is Floris Berkenrode aan het woord : « Zo hebben jullie mij opgebracht... ik heb nooit anders moeten horen dan van zondigheid, van plicht en van fatsoen... » (p. 94). Het parallelisme tussen de twee citaten is treffend : het werpt telkens het probleem van de opvoeding en dat van het calvinistisch schuldgevoel op... In die zin kan men zeggen dat de schrijver partij kiest : de nadruk die hij legt op het gevaar van de streng calvinistische opvoeding is er een goed bewijs van.

Nog veel merkwaardiger is de lange dialoog, eigenlijk veel meer een monoloog, een soort rede, die de laatste drie bladzijden van 'De Grauwe Vogels' besluit (p. 246-248). Daar zet de anders zwijgzame Kasper heel uitvoerig en duidelijk zijn levens- en godsdienstopvatting uiteen. Een zwijger, die plotseling zo'n lange « rede » houdt ! Dit moet toch onze aandacht op zijn woorden vestigen, precies omdat het ab-normaal, ongewoon is. Die woorden geven ons misschien wel de sleutel van het hele boek. Inderdaad, ze luiden als een samenvatting van de levens- en godsdienstopvatting van al de a-dogmatici in de vier boeken, d.w.z. van de sympathieke figuren, waarvoor Van Schendel partij kiest.

En nu de cyclische vorm van het geheel : hier komt de auteur weer aan het woord. De vier Noodlotromans vormen een echte tetralogie, waarvan 'De Grauwe Vogels' het besluit is. Dezelfde thema's worden in alle vier boeken behandeld, maar in elk boek wordt de nadruk op één aspect gelegd. Zo wordt in 'De Waterman' het thema van het geloof het meest in het licht gesteld : Maarten Rossaart voelt in zich een verlangen naar bevrijding van het geloof en verlaat zijn familie, zijn burgerlijk leven om op zoek te gaan naar een ideaal geloof, dat hij eerst bij de Zwijndrechtse Nieuwlichters en ten slotte, na zijn ontgoocheling, in de eenzaamheid probeert te vinden. 'Een Hollands Drama' is eigenlijk de roman van de hoop of, negatief gezien, van de wanhoop ; uit wanhoop wordt Floris volslagen krankzinnig en de waanzin brengt hem ertoe brand te stichten in het huis, dat voor hem de vrees voor het kwaad, voor het verdoemenisgevoel symboliseert : door het huis te vernielen probeert hij rust te vinden voor zijn gekwelde ziel en het hele verleden samen met het huis tot stof te doen vergaan. Aan het einde van het boek

komt hem dit als de enige oplossing voor. De derde roman van de reeks, 'De Rijke Man', is duidelijk de roman van de naastenliefde: het hele boek is op het bijbelse citaat van de Rijke Man gebaseerd (nl. Marcus X, 17-23; Lucas XVIII, 18-25; Mattheus XIX, 16-26) waarnaar Engelbertus Kompaan zijn leven richten wil. De drie christelijke hoofddeugden worden dus ieder om de beurt in de Noodlotromans behandeld. De vierde roman van de reeks, 'De Grauwe Vogels', kent feitelijk hetzelfde belang aan die drie christelijke deugden toe: alle drie spelen een even belangrijke rol in de ontwikkeling van het drama. 'De Grauwe Vogels' is eigenlijk het positieve antwoord van de schrijver op de verschillende vragen, die in de vorige boeken rezen. 'De Waterman' viel negatief uit: het thema ervan was de behoefte aan bevrijding en hernieuwing van het geloof; 'De Grauwe Vogels' geeft ons dan het positieve antwoord van de auteur op het probleem van het geloof (de levenshouding van Kasper Valks monoloog aan het einde). 'Een Hollands Drama' was ook, als roman van de wanhoop, negatief; in 'De Grauwe Vogels' werd daarentegen de nadruk gelegd op de hoop (de levenshouding van Kasper tegenover die van Heiltje en van Thomas). Zo ook op het gebied van de naastenliefde: 'De Rijke Man' heeft ons negatief aangetoond wat de naastenliefde niet mag zijn; Engelbertus Kompaan wekt er eerder ons medelijden dan onze bewondering; zijn naastenliefde berust eigenlijk veel meer op het dorre woord van de bijbel dan op een echt, diep gevoel van liefde voor de medemens. 'De Grauwe Vogels' stelt ons dan de positieve opvatting van de naastenliefde voor: de naastenliefde moet op een menselijk gevoel, op het hart steunen, en niet op een dogma. Daarom moeten wij 'De Grauwe Vogels' als het besluit van de cyclus der Noodlotromans beschouwen. Die voortdurende herhaling van dezelfde thema's, en wat meer is, van dezelfde « antwoorden » in de vier boeken, kan geen toeval zijn. Het betekent dat de auteur ons op iets bijzonders attent wil maken. Juist vanwege de herhaling, vanwege de nadruk, die erop gelegd wordt, menen wij, dat het de mening van de auteur zelf is.

(Luik)

R. A. GERMAÏ